

Маматова А.

КЫРГЫЗДАРДЫН КООМДУК-САЯСИЙ ТУРМУШУНДАГЫ САЛТТУУ БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ (XIX к. биринчи жарымы)

Маматова А.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАДИЦИОННОЙ СИСТЕМЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕННОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (первая половина XIX века)

A. Mamatova

SOME PROBLEMS OF THE TRADITIONAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN PUBLIC AND POLITICAL LIFE KYRGYZ (first half of the XIX century)

УДК: 947.1(575.2) "496"

Макалада Кыргызстандын Россия империясына кошулганга чейинки башкаруу системасына анализ жасалат. Кыргыздардын урууга, урука бөлүнүшү, аймактык жайгашышы, патриархалдык-феодалдык мамилелердин өкүм сүрүшү туурасындагы маселелер козголот.

This article contains the analysis of governing system of Kyrgyzstan before joining to Russian Empire. The division of the Kyrgyz into tribes, regional division

Орто Азия аймаган Россия империясы каратып алганга чейин, кыргыздарда коомдук мамилелер мал чарбачылык жана жайыт жерлерине болгон жеке менчикке негизделип калыптанып өнүккөн. Бул мезгилде кыргыз коому, негизинен өз ара татаал генеологиялык система аркылуу байланышкан, алардын ичинде өз ара туруктуу экономикалык байланыштары жана саясий биримдиги жок көп сандаган урук, уруулар жана майда топтордон турган.

Кыргызстанда бул учурда патриархалдык-феодалдык мамилелер өкүм сүрүп турган. Коомдук мамилелердин негизин өндүрүштүн феодалдык ыкмасы түзүп турганына карабастан, патриархалдык-уруулук түзүлүштүн көптөгөн белгилери дагы деле сакталып турган.

Көчмөн малчыларда отурукташкан, дыйканчылык менен алектенген элдердей эле патриархалдык-уруулук жамаатчылык аймактык жамаатчылыкка алмашкан эмес. Бул болсо, көчмөн малчылардын күнүмдүк турмушу тынымсыз журт которуулар менен коштолуп жана ага байланыштуу жамаат айылдарга бөлүнүп, натыйжада алардын арасындагы аймактык байланыштардын начарлашына алып келгендиги менен байланыштуу.

Жер башка элдердей эле кыргыздарда да өндүрүштүн негизги каражаты катары эсептелген. Көчмөн жана жарым көчмөн чарбачылык шарттарында, мал өндүрүштүн дагы бир маанилүү каражаты болуп, көчмөнчүлүк коомдо негизги байлыкты түзгөн. Мал кармоо, аларды негизги өндүрүш каражаты катары пайдалануу кыргыздардын коомдук мамилелеринин өзгөчөлүгүнүнүн дагы бир көрүнүшү катары эсептелген.

Ошентип, Россиянын курамына кошулаардын алдында кыргыздардын коомдук мамилелери негизинен патриархалдык-феодалдык катары мүнөздөлүп, анда негизинен патриархалдык-уруулук мамилелер маанилүү ролду ойногон.

Буга байланыштуу, кыргыздар урууларга, уруулар уруктарга, жайыттардагы уруктар өзөгүн кандаш туугандар түзгөн айылдарга бөлүнүшкөн.

Кыргызстанда бул учурда патриархалдык-феодалдык мамилелер өкүм сүрүп турган. Коомдук мамилелердин негизин өндүрүштүн феодалдык ыкмасы түзүп турганына карабастан, патриархалдык-уруулук түзүлүштүн көптөгөн белгилери дагы деле сакталып турган.

Кыргызстандын түндүк аймагында жашаган уруулар жөнүндө революцияга чейинки орус тилинде жарык көргөн тарыхый булактарда кызыктуу материалдар сакталып калган. Алсак, Кыргыздардын салттуу дуалдык этносаясий түзүмү "оң" жана "сол" канаттан турган уруулук бирикмелери жөнүндө Ч.Ч.Валиханов мындай деп жазган: кыргыздар жунгарлар сыяктуу эле "оң" жана "сол" канатка бөлүнөт. Оң канат экиге: Адгэне жана Тагай деген эки бөлүккө бөлүнөт. Тагайга тууган, бирок дайыма каршылашып келген Сарыбагыш жана Бугу, Султу, Саяк, Черик, Чоң-Багыш жана Бассыз, жалпысынан сегиз уруу кирет. Бугулардын Ысык-Көлдүн түштүк жээгинде эгин талаалары бар, ал эми жайында Текес менен Кегендин үстүндө көчүп-конуп жүрүшөт. Сарыбагыштар 10 түтүндөй, Чу дарыясынын жана Ысык-Көлдүн чыгыш жээктеринде көчүп жүрүшөт. Солтолор... 15 түтүндөй, Таласта жана Чу суусунун жээгинде, Кокон чеби - Пишпектин жака белинде көчүп конушат. Саяктар Нарын жана Жумгалдын башын ээлешет; чериктер - Ысык-Көлдүн чыгышынан Тянь-Шань тоолорунда, чоң багыштар Кашкардын түндүк-батышындагы тоолорун жердешет. Тагай муунунун калган уруктары Наман-гандан тартып, Андижан аймактарын жана Жумгал суусунун жогорку жээктерин ээлешкен. Адгэне кыргыздары Фергана өрөөнүнүн Маргелан, Ош шаарларынын жака-белинде эгин эгишип, жайкысын Оштон тартып Коконго чейинки тоолордо болушат." - деп жазган¹.

Кыргызстандын түштүгүндө да жайгашкан уруулук топтор жөнүндөгү маалыматтар да сакталып калган. Мисалы, кыргыздардын багыш уруулук топтору азыркы Жалал-Абад областынын Ала-Бука, Чаткал, Каравандын бир бөлүгүндө, Токтогул, Октябрь райондорунун аймактарын ээлешкен. Алар XVIII кылымдын орто ченинде эле ал жерлерди ээлеп турушкандыгы жөнүндө маалыматтар бар. Бул аймактарга алар Тянь-Шандан, айрым бөлүктөрү Памир-Алайдан келишкен². Черик тобунун кыргыз-

дары Ала-Бука райо-нунун кыштактарында жашашып, бирок алар калктын жалпы санынын 10-15%ин гана түзүшкөн.

Монголдор тобундагы кыргыздардын тобу азыркы Ала-Бука районунун батыш бөлүгүн, Чаткал жана Совет райондорунун аймагында турушкан. Адгине тобунун кыргыздары Ош областынын чыгыш бөлүгүн, монгуш тобунун кыргыздары Түлөйкөн аймагын толугу менен, Оштун батыш тарабын жана Ош областынын Араван районунун түштүгүн ээлешкен³.

Ичкилик тобунун этностук түзүлүшү боюнча ар кандай пикирлер бар. Алсак, Н.А. Аристов ичкиликтерди кыргыздарга тиешеси жок, бөтөн элемент катары эсептеп, "ичкиликтердин белгилүү бөлүктөрүнүн аттарында кара-кыргыз уруктарынын жана сөөктөрүнүн аталыштарынын болбогондугу, алардын кара-кыргыздарга карата бөтөн уруктардан экендигин күбөлөндүрүп турат."⁴ Анын маалыматтары боюнча, "ичкиликтер өздөрүнүн элдик жана уруулук аталыштарын сактабаган, ар кандай келгиндердин тобунан куралган. Ичкиликтердин курамында азыркы ичкиликтер менен адыгенелер жердеген жерлердеги калкты түзгөн сейстердин тукумдары (сактар болушу мүмкүн) болушу толук ыктымал..."⁵.

Я.Р. Винников белгилегендей, "Н. А. Аристовдун бул пикирине каршы чыгууга мүмкүн эмес, анткени ал белгилегендей, ичкиликтердин курамына "келгиндер" гана эмес, ошондой эле Памир-Алайды байыртадан мекендешкен жергиликтүү калк да кирген", деп жазган. Ошону менен бирге эле ал "кыргыздардын "ичкилик" деп аталган тобуна: кыпчак, найман, тейит, бостон, кесек, жоокесек, канды, нойгут, ават, оргу жана толос уруулары да кирген"⁶.

Ар бир уруунун жана уруктун күжүрмөн өз чакырыгы - "урааны", жоокердик туусу, өзгөчө белгиси "тамгасы" ж.б. болгон. Салгылашууларда, жалпы жыйындарга чогулган сыяктуу эле ар бир урук жана уруу өз манабынан тегерегине топтолушкан, алардын айрым майда уруктары башкы манаптардан вассалдык көз каранды абалда болушкан⁷. Кыргыз коомунун уруулук түзүмү каада-салттары, көчмөндөрдүн ич ара каршылыктарынын шарттары менен коштолгон. Алгач бир бабадан тараган жалпылыктын, кийинчерээк аймактык бүтүндүктүн негизинде пайда болгон урук, уруулар жалпы руханий принциптерге таянышып, уруктун ата-бабасына сыйынуу, аш-той ж.б. сыяктуу чоң майрамдарды жалпы өткөрүү сыяктуу каада-салттарды сакташкан.

"Туркестанские ведомости" газетасы жазгандай: "... бардык кара кыргыздар Тагайдан келип чыкканбыз деп, түпкү жалпылыгын моюнга алышат. Кара кыргыздардын урууларынын жана уруктарынын аталыштары манаптардын уруктарынын аталышы менен дал келет. Ар бир уруктун жана топтун өзүнүн башкалардан айырмаланган, күжүрмөн чакырыгы болгон, ал көбүнчө уруктун аталышына окшош айтылган. Согуштук кырдаалдарда кара-кыргыздар ошол ураан аркылуу душманды айырмалай билишкен⁸.

Кара кыргыздар үчүн урук бардык кырыктардан жана жамандыктардан коргоочу жөлөк катары эсептелген, душмандардан коргоого алган, кээдетуугандар арасында айрымдарды таарынтып салса, жалпы урук (баранта) же уруктун башчысы болушуп чыккан. Ачарчылык болсо же мал кырылса, түшүмсүз калышса ж.б. ушул сыяктуу жаманчылыктарда кыргыз өз урук мүчөлөрүнөн жардам алган. Алсак, кунду жалпы урук төлөшкөн. Кыргыздарда уруулук сезимдин күчтүү экендигин Г.Загряжский мындайча белгилеген: Тенакли Чинов аттуу манап бийлердин че-чими боюнча, менин эле көзүмчө анын бардык малмүлкүн алып алышкан, ал турсун анын боз үйүндө бир дагы ашык кийиз калган эмес. Эки айдан кийин ошол эле Тенекли 200 жылкылуу жана 400 койлуу болгон. Уруктук байланыштар ушундай иштерди кылышкан"⁹. Автор бул жерде кыргыздардагы туугандык жардамдын күчтүү өкүм сүргөнү туурасында айтып жатат. Андан ары оюн улаган автор мындай деп белгилейт: "көчмөн турмуш кыргыздарды бул байланыштарды көздүн карегиндей сактоого мажбур кылган. Кыргыз башка уруктун адамына калдыгер караган, анткени өз уругунун адамдарын тууган катары көргөн."¹⁰

Кыргыздар туугандыктын категорияларын так айырмалап билишкен. Белгилүү бир муундар менен чектелген, эркек тараптан гана тараган туугандарды нагыз туугандар катары эсептешкен. Бул чектөө айрыкча, жетинчи муундан кийинкилерге гана никелешүүгө уруксат берген учурда көрүнөт, кийинчерээк ал үч муунга чейин болуп калган. Кыргыз коомунда ондогон, ал турсун жүздөгөн адамдардан турган чоң патриархалдык үй-бүлөлөр болгон. Ушундай бир үй-бүлө өз алдынча чарбалык бирдикти түзүп, иш жүзүндө община катары эсептелген.

Бирок бир жагынан, урук жана уруулар арасындагы ич ара карама каршылыктар кыргыз социумундагы коомдук мамилелердин негизин бузуп, бирдиктүү мамлекетке биригүүгө тоскоол болуп, жакын ээликтерге жана мамлекеттерге талап-тоноочулук менен коштолгон баскынчылыкка жол ачкан.

XIX - кылымдын орто ченинде кыргыз уруулары кандайдыр бир деңгээлде Кокон хандыгынын бийлигин таанышкан. Бирок, кокондуктардын бийлигин тааныганы менен, айрыкча түндүк кыргыз урууларына карата бийлик жүргүзүүдө алсыз болгон. Алар "зекет" төлөө менен гана чектелишип, ички башкарууда, айрым учурларда уруулар аралык жана тышкы байланыштарды өз алдынча жүргүзүшкөн.

Кийин Пишпек уездинин начальниги болуп калган Талызын төмөндөгүдөй маалыматтарды берет: " - Кокон бийлиги аскердик күчтөрүнүн начарлыгынан кара кыргыз урууларын толугу менен багындыра алышкан эмес жана көпчүлүк учурларда йскерлери менен өз чептеринен чыкпай көчмөндөрдү багындыруу үчүн алыска чыгууга дааган эмес..." Андан ары ал: "кокон бийлигинин башкаруусу, негизинен салык чогултуу менен чектелип, бектер манаптардын карамагында канча түтүн, канча букарасы жана малы бар экендигинин эсебин алышкандыгын жана алардын бийлигинин кыргыз жергесинде алсыздыгын, соода жүргүзгөн сарттардын

кыргыз жандоочусу жок талаага чыга албастыгынан билсе болоорун, болбосо алардын талап-тонолушун; соодагерлер адатта, кадыр барктуу кыргыздардын колдоосун суранышып, белектерди беришкен, ал болсо, өз кезегинде соодагерлерди коштоп жүрүү үчүн өз адамын жиберген"¹¹, деп белгилеген.

Бирок, бул негизинен Ысык-Көл, Борбордук Тянь-Шань жана Чу суусуну негизинде отурукташкан урууларга таандык көрүнүш болгон. Ал эми Пишпек чебинин тегерегиндеги солто уруусу, Аулие-Ата чебинин түштүк-чыгышынан орун алган саруу жана кушчу уруулары бир кыйла көз каранды болушса, Түштүк Кыргызстандын уруулары толугу менен Коконго баш ийишкен. Түштүк кыргыздардын толугу менен Кокон ханына баш ийиши, кыргыз феодал-уруу башчыларын өзбектер менен катар эле Кокон хандыгынын жогорку саясий башкаруу органдарына жана аскердик бийликке тартуусу менен шартталган.

Кокон хандыгы тарабынан басылып алынган түштүк кыргыз уруулары Маргелан, Андижан, Наманган вилайетине жана Кокон шаарына карашкан. Ал эми алай жана памир кыргыздары Андижан башкаруучусуна баш ийишкен.

Бирок, хандыктын башкаруу жана салык системасынын өзгөчөлүгү катары, бийликтин жергиликтүү органдарына борбордук башкаруу жана хандан салыпгырмалуу өз алдынчалыгы эсептелет. В.В.Вельяминов-Зернов белгилегендей, ХХХ кылымдын орто ченинде жергиликтүү округдардын башкаруучулары, "белгилүү пункттарда жана хакимдерде ж.б. анчалык чоң эмес жерлерде деле кушбек титулун пайдалануу менен, аларга ыйгарылган жерлерден кирешени алууга жана пайдаланууга чексиз укук берилген жана бул үчүн алар жыл сайын казынага белгилүү бир суммадагы акча төгүп турууга милдеттүү болушкан. Ар бир башкаруучунун бийлиги, анын хан сарайындагы таасиринин даражасы менен аныкталган"¹².

Академик В.М. Плоских, хандыктын администрациялык-аймактык бөлүнүшү өзгөрүп тургандыгын көрсөтөт. "Ал кандайдыр бир аймактык башкаруучунун каалоосу боюнча, жеңил эле өзгөрүүгө дуушарланган. Ири аймактардын башкаруучулары, деп жазган В.М. Плоских, анчалык чоң эмес шаарларды, кыштактарды өзү койгон адамдарга бөлүштүрүп беришкен, алардын энчисине тийген ээликтерге жараша, башкаруучуларды бек, датка, аксакал деген наамдарды беришкен. Уулуна же жакындарына кандайдыр бир кирешени бөлүү максатында, бектер ал турсун, жаңы аймактык-администрациялык бирдиктерди да түзүшкөн. Алсак, Маргелан бектигинин башкаруучусу, хандын бир тууганы Султан Мурадбектин бой жете элек уулуна Араван айылынын жанына жакын жайгашкан бир нече кыштактары менен бөлүнүп берилип, жаш бала анын өз алдынча башкаруучусу болуп калган"¹³.

Каралып жаткан доордогу, б.а. Октябрь революциясынын жеңилине чейин Кыргызстан аймагындагы коомдук-экономикалык түзүлүштүн негизин дыйканчылык менен, ошондой эле мал чарбачылык менен алектенгендерде да бир нече түтүндөн турган айылдык жамаат түзгөн.

Дыйканчылык жамаатында дыйкандарды жалпы жер бөлүктөрү байланыштырып турган. Мында жер формалдуу түрдө өз алдынча айылдык жамаатка же бир нече жамаатка тиешелүү болгон. Айылдык жамааттын чарбасы натуралдык мүнөзгө ээ эле. Мал чарбачылык же дыйканчылык өз керегине жараша өндүрүш менен тыгыз байланышкан үй чарба промысли менен коштолгон.

Айылдык жамааттын түзүлүшүнүн себептерин анализдөө учурунда, М.Т. Айтбаев төмөндөгүдөй белгилейт: "Айылдык жамааттын түзүлүшүнүн негизги себептеринин бир катары - бул ар бир үй-бүлө душмандардан коргонуу максатында, бири-бири менен биригүүгө аракеттенип жаңа кабарлашып турууга мажбур болгон. Кыргыздардын душмандары мал уурдашып, барымтага алуу кеңири таралган, бул болсо кыргыздарды өтө оор жакырчылыкка дуушар кылып, аларды айыл-айыл болуп жакын жашоого мажбурлаган. Айрым өз алдынча үй-бүлөлөр суу үчүн, жайыт үчүн коңшулары менен күрөштө алсыз болуп, мындан тышкары мал-жанын толугу менен айдап кетүү коркунучун туудурган душмандардын кол салуусунан коргонуу мүмкүн эмес эле"¹⁴.

Кыргызстандын Россиянын курамына кошула элек мезгилде ар бир айылы белгилүү бир аймакка ээ болуп, байыртадан сакталып келе жаткан, жергиликтүү элдин каада-салтына, менталитетине, жашоо турмушунун өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келген бийликтин уруктук жана уруулук органдары аркылуу башкарылып келген. Бул каада-салттар убакыт өткөн сайын улам өркүндөп, феодалдарга катардагы жамаатташтарын эзүүгө ылайыкташтыла берген.

Ошону менен бирге эле Кыргызстанда кыргыздарды ар кандай мезгилдерде багындырган өлкөлөр менен элдердин башкаруу органдары болгондугу шексиз. "Калмактар, кытай жана кокон башкаруучулары да кыргыз элине өздөрүнүн көптөгөн мыйзамдарын киргизип кеткен. Ошол алыста калган күндөрдө кыргыздар басып алуучуларга формалдуу баш ийип, салык төлөп турган. Бирок буларга карабастан, башкаруунун мындай түрлөрү урук же уруу ичиндеги башкаруу механизми кандайдыр бир олуттуу өзгөртүү киргизе алышкан эмес. Ошондуктан, айыл жамааттарынын ичиндеги башкаруу салты бузулбастан сакталган."¹⁵

Кокон хандыгынын доорунда анын башкаруучуларына жергиликтүү элди уруктун же уруу башчылары аркылуу башкарган ыңгайлуу болгон. Бирок кокон ханы аларга айылды башкаруу укугун бергени менен, уруу башчыларын эң эле жөнөкөй укуктардан ажыратып, алсак, аскер күчүн топтоого уруксат берген эмес. Албетте, ар бир уруу башчысы аскер топтосо, бул хандык бийлик үчүн коркунуч туудураары айтпаса да түшүнүктүү. Түштүктө көптөгөн кыргыз уруу башчыларына: минбашы, жүзбашы, элүүбашы ж.б. сыяктуу наамдар ыйгарылган"¹⁶.

Кыргызстан Россиянын курамына кошулганга чейин топ деп аталган уруктук жана уруулук кеңештерде саясий, дипломатиялык, экономикалык ж.б. көптөгөн олуттуу маселелер чечилген. Мындай кеңештер кээде алдын ала даярдалып, белгилүү бир ырааттуулукта өткөрүлгөн. Алсак, үй бүлө башчысы

маселени үй бүлөлүк кеңешке койгон, андан соң бир муундагы үй бүлө башчылары чогулган. Ошондон кийин гана уруктун аксакалдары коюлган маселелерди карап чыгышкан. Аксакалдардын чыгарган чечимдерин урукка кирген айылдык жамааттын бардык мүчөлөрү милдеттүү түрдө аткарууга тийиш болгон. Эгерде маселе жалпысынан урууга таандык болсо, андай учурларда жогорку манап өткөрө турган жерин алдын ала белгилеп, уруулук топту чакырган. Ага уруктардын өкүлдөрү келип катышып, жалпы уруулук чарба иштердин талкуулашып, согуштук жүрүштөр жөнүндө кеңешишип, жер-суу, соттук ж.б. талаш маселелерди чечишкен.

Жыйынтыгында, айылдык жамааттын социалдык маңызын төмөндөгүдөй көрсөткүчтөр түзгөн:

- Кыргызстан аймагында айылдык жамаат общиналык түзүлүштүн негизин түзүп, ал бир топ экономикалык мүнөздөгү себептердин натыйжасында, ошондой эле душмандардан жана талаптоочулардан коргонуу максатында түзүлгөн. Алгач мал чарбасына негизделсе, кийин дыйканчылык жамааты түзүлгөн.

- Айылдык жамаат таптык курамы боюнча, бир кылка эмес, көп катмардан турган (манаптар, бийлер, дин кызматкерлери, дыйкандар ж.б.).

- Кыргыз айылдары 3-10, кээде андан да көп чарбалык боз үйлөрдөн турган. Ар бир түтүндүн жамаат ичинде өзүнүн белгиленген бир укуктары жана милдеттери болгон.

- Кыргыз айылдары өздөрүнүн чарбалык, саясий жана экономикалык деңгээли боюнча бай, орто жана жакырлар болуп бөлүнгөн. Негизинен бардык жамааттар бир тукумдун балдарынан турган.

- Уруктун мүчөлөрү бири бири менен дайыма тыгыз экономикалык байланышта болушкан. Алар бир аймакта жашашып, белгиленген бир жер бөлүктөрүн пайдаланышкан. Мындан тышкары, аларды ата-бабалары, жалпы уруулук көрүстөндөрү ж.б. да байланыштырып турган.

- Кийин кыргыздардын уруктук жамааты айылдык жамаатка алмашкан, бирок ошону менен

бирге уруктук башкаруу принциптеринин калдыктары көпкө чейин сакталган. Жамаатта саясий жана экономикалык тенсиздик, байларга жана жакырларга бөлгөн социалдык дифференция ачыктан ачык көрүнүп турган.

- Кыргыз коомунда негизги принциптер катары, башкаруу жана баш ийүү мамилелери эсептелген. Манаптар, бийлер, байлар ири мал ээлери болуп, алардын жүздөгөн жана мивдеген малы болгон. Ошол эле учурда алар ири жер ээлери катары да эсептелип, ири жайыттарга жана айдоо жерлерге да ээ болушкан. Уруу башчылары экономикалык гана эмес, саясий да күчтөрдү түзүшкөн.

Колдонулган адабияттар:

1. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии // Записки РГО. - 1860. Кн.1 - 54-56-б.
2. Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение кыргызов // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. - 4.1. - М., 1956. - 147 - б.
3. Винников Я.Р. Аталган эмгек. - 150 - 152 - б.
4. Аристов Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. - Бишкек, 2003. - 9- 6.
5. Аристов Н.А. Аталган эмгек - 9-б.
6. Винников Я.Р. Аталган эмгек. -157- б.
7. Грум-Гржимайло Г.Е. Очерк при Памирских степей - с кара-киргизами//ИЗВ. ИРГО.Т.ХХИ.- СПб.,1887.-101-б.
8. Туркестанские ведомости. - 1874. №45.12-ноябрь
9. Загряжский Г.С. Кара-киргизы // Туркестанские ведомости. - 1874. - №44
10. Загряжский Г.С. Кара-киргизы // Туркестанские ведомости. - 1874. - №44
11. Джамгерчинов Б. Киргизы в эпоху Ормон-хана. - Бишкек, 1998.-4-5- б.
12. Плоских В.М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50-70-е годы 19 в.). - Фрунзе, 1968.- 103-б.
13. Плоских В.М. Аталган эмгек -104 - б.
14. Плоских В.М. Аталган эмгек. -104-б.
15. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX - и начале XX в.- Ф., 1967.-127. - б.
16. Ошол эле жерде. - 129 - б.

Рецензент: к.и.н., доцент Жаркынбаев Т.